

«Російський світ» як об'єкт схоластичного аналізу

КИРИЛО ГОВОРУН

3 ВЕРЕСНЯ 2023

Інавгураційна лекція, прочитана 2 вересня 2023 року в Інституті святого Томи Аквінського в Києві.

Богородиця святого Луки. Фото — Lawrence Lew OP

Росія зазвичай не генерує нові ідеї — вона запозичує їх в інших, а потім доводить їх ad absurdum, якщо висловитися схоластичною мовою. Так було, наприклад, з ідеями соціальної емансипації, відомими як соціалізм. Якщо інші країни експериментували з ними здебільшого помірковано, то Ленін запровадив тотальну диктатуру пролетаріату і розпочав масове знищення всіх незгодних із власним тлумаченням емансипації. Після невдалих експериментів із соціалізмом деякі європейські країни повернули у бік консерватизму. Сталін пішов тим самим курсом, але довів його знову до абсурду, перетворивши свою країну на ГУЛАГ та винищивши, серед інших, практично всю «ленінську гвардію». Хоча того разу з Росією в екстремізмі успішно змагалася нацистська Німеччина. Після розвалу Радянського Союзу Єльцин намагався будувати ліберальну демократію, але трансформація Росії на капіталістичну країну знову виявилася занадто радикальною. Для пересічного росіянина лібералізм і демократія стали синонімами зuboжіння і безправ'я. Чим, власне, і скористався Путін, аби зміцнити свою владу. Він одним з перших лідерів відчув глобальний запит на консервативний популізм, зробив його основою своєї політики — і довів до абсурду.

Риси фашизму

У путінському консервативному популізмі, який був запозичений іззовні, можна виокремити й багато інших запозичених ідеологем, як-то цивілізаційна виключність, націоналізм і месіанство, громадянські та політичні релігії, які в різних формах зустрічаються в багатьох країнах. Але ідеологія «російського світу», в якій всі ці ідеологеми поєдналися, перевершила їх разом узяті за абсурдністю та жорстокістю.

Ця ідеологія, на мою думку, суголосна зразкам класичного фашизму, який набув розвитку у низці країн упродовж двадцятого століття, але вперше системно був запроваджений у Італії. Сама назва цієї ідеології є італійською. Можна ідентифікувати декілька рис, які є спільними між класичним фашизмом та теперішнім путінізмом.

По-перше, класичний фашизм виник як реакція на розповсюдження лівих ідей, зокрема комунізму. Останній був сформульований як цілісна система поглядів і у цьому сенсі продовжував великі філософські системи кінця вісімнадцятого — початку дев'ятнадцятого століть. Такі філософи, як Кант і Гегель, намагалися пояснити на підставі певної діалектики увесь світ. Так само Маркс і його послідовники розробили власну діалектику, яка пояснювала б усе. Натомість ідеологи класичного фашизму не могли і навіть не прагнули розробити подібну всеохопну діалектику. Вони більше послуговувалися окремими ідеями та гаслами. З подібних гасел складається й ідеологія «російського світу», яка не є цілісною системою поглядів. Це робить її достатньо гнучкою для людей різних ідеологічних вподобань. Зокрема, до неї можуть долучатися, наприклад, і комуністи, і монархісти. Їх об'єднує ненависть до лібералізму, який є формою лівої ідеології. Для путіністів саме ліберали є найбільшим світовим злом, як колись для фашистів — комуністи, а для нацистів — комуністи і євреї.

По-друге, сучасні російські фашисти мають такий самий дуалістичний і маніхейський погляд на світ, що й фашисти та нацисти минулого. Світ для них — чорно-білий. Його білу частину складає Росія, а ліберальний Захід — це онтологічно занапащена, чорна частина світу. Вони сприймають зло як втілене в окремих частинах світу та цілих народах. Для нацистів це були євреї, а для їх наступників у Росії — це українці. До речі, подібний дуалізм характерний і для комуністичного світогляду, який уявляє, що «злий» світ капіталу намагається знищити «добрий» світ комуні. Тому путіністів можна називати комуно-фашистами, бо вони мають елементи, притаманні і тій, і іншій свідомості.

По-третє, як і їхні попередники серед фашистів і комуністів, сучасні російські комуно-фашисти вірять у теорії змов. Що наче увесь західний світ бажає одного — їхнього тотального знищення. Як колись комуністи вірили, що проти них — світовий капітал, фашисти — що проти них

комуністичний інтернаціонал, а нацисти у всьому вбачали змову світового єврейства. Більшість путіністів вірить, що Захід повстає проти них через православ'я. Бо це єдина істинна віра, через що проти неї воює сам диявол. І очолює цю боротьбу, на їхню думку, Рим. В уяві багатьох російських конспірологів Ватикан є одним із головних центрів ухвалення рішень у глобальній змові проти «Святої Русі».

По-четверте, послідовниками «російського світу», крім параної, рухає гостре відчуття того, що історія була несправедлива до них. Тому вони прагнуть у будь-який спосіб помститися усім на світі за образу своєї національної гідності. Саме такий ресентимент колись привів до влади і Муссоліні, і Гітлера. Перший хотів відновити Римську імперію, через що почав війни у Середземномор'ї та на Африканському розі. А останній увесь час повторював про несправедливість Версальського миру для переможеної у Першій світовій війні Німеччини та про необхідність розширити для німців життєвий простір через просування на схід. Путін вважає несправедливим те, як західний світ вчинив з Росією після її поразки у холодній війні. Він вирішив відновити її статус наддержави через війни у Грузії, Сирії та Україні.

Нарешті, задля легітимізації своєї неофашистської політики Путін використовує й Церкву. Це теж мало свої прецеденти в історії. Наприклад, приблизно сто років тому Католицька Церква в Італії опинилася перед дилемою: підтримувати чи ні молодий фашистський рух Беніто Муссоліні, що якраз набрав силу. Значна частина Церкви тоді підтримала цей рух із різною мірою ентузіазму. Але були й такі, що виступили проти. Вони звинувачували іншу сторону в тому, що один священник родом з Сицилії, о. Луїджі Стурцо, назвав клерико-фашизмом¹.

Теперішній режим у Росії теж можна назвати клерико-фашизмом, або навіть «христофашизмом», якщо використати вислів Доротеї Цьолле². Але російські реалії, які можна описати цими термінами, набагато жорсткіші, аніж ті, до яких ці терміни були застосовані спочатку. Власне релігійну складову сучасного російського фашизму я би визначив як Z-православ'я. Звичайно, йдеться про спотворення православ'я як такого. Це спотворення можна позначити давнім слов'янським словом «ізувірство». Але теперішнє ізувірство більш ізувірське, так би мовити, за всі попередні прецеденти.

Щоби проаналізувати сучасне російське Z-православ'я і визначити тих, хто зробив найбільш помітний внесок у нього, я хотів би поекспериментувати із застосуванням методу категоризації явищ. Цей метод сягає ще часів Арістотеля, потім був вдосконалений неоплатоніком Порфірієм і християнськими схоластами. Спочатку вони були на Сході, і серед них можна назвати Федора Раїфського, Анастасія Синайського, Іоана Дамаскіна, Федора Абу Курру та інших. Згодом східна схоластика прийшла на Захід і сягнула свого zenіту у працях Томи Аквінського, у чиєму інституті ми зараз перебуваємо. Отже, у чому полягає схоластичний

метод? У тому, щоби розглядати окремі явища та визначати їх спільності. Ми сьогодні будемо розглядати явище Z-православ'я та сортувати у групи його головних авторів.

Ірраціоналізатори війни

Почнемо з тих, кого мовою Арістотелівської фізики можна віднести до категорії *primum movens*. Тобто це ті, хто дав ідеології «російського світу» перші поштовхи, після чого її коліщатка закрутилася самі.

Арістотель використовував цей термін не лише у своїй «Фізиці», а й у «Метафізиці». *Primi moventes* Z-православ'я також перетворюють його на своєрідну метафізику. Один із них — патріарх Московський Кирил — на самому початку повномасштабної російської агресії проти України у проповіді сказав, що ця агресія «має не фізичний, а метафізичний вимір». Головний внесок первинних рухачів Z-ідеології у тому, щоби створювати саме цей метафізичний вимір. Тому вони — не раціоналізатори, а ірраціоналізатори війни. Вони її містифікують, перетворюють на «священну війну». Вони переконують свої аудиторії, що у війни є вища божественна місія. Що сам Бог хоче, аби росіяни вбивали українців.

Серед ірраціоналізаторів війни я би виокремив чотирьох осіб: Олександр Дугін, покійний протоієрей Всеволод Чаплін, патріарх Кирил і митрополит Псковський і Порховський Тихон (Шевкунов). Хоча я відношу їх до тієї самої категорії, між ними є багато відмінностей.

Почну з Олександра Дугіна. Коли я виступаю на тему формування ідеології путінізму перед західними аудиторіями, мене зазвичай питають про Дугіна. Моя відповідь на такі запитання стандартна: його роль на Заході дуже перебільшують. Його філософія є занадто складною навіть для нього самого — тим більше для пересічного росіянина та його базових ідеологічних потреб. Це й філософією назвати можна дуже умовно. Він генерує радше не контрольований розумом потік зміненої підсвідомості. У цьому сенсі він є метафізиком війни, а не її діалектиком. Він більше подібний до шамана, який у трансі викликає духів руйнації.

Таким самим жерцем духів війни був Всеволод Чаплін. Він починав як молодий священник з відкритими поглядами на світ — спочатку у Видавничому відділі Московської патріархії під керівництвом митрополита Волоколамського Питирима (Нечаєва), а потім перейшов до Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату під керівництво митрополита Смоленського і Калінінградського Кирила (Гундяєва). Обидва ієрархи на той час належали до ліберального крила РПЦ. Але зірка митрополита Питирима заходила, а зірка митрополита

Кирила навпаки, сходила. І отець Всеволод перейшов під її світло. Він поступово став, так би мовити, мозком ВЗЦЗ і тіньовим архітектором багатьох трансформацій, які відбувалися у стосунках РПЦ з російської державою і російським суспільством, починаючи з 1990-х років. Він мав дуже багато сфер відповідальності і скрізь проявляв себе як людина, яка не лише придумує ідеї, а й уміє їх втілювати. Він був дуже ефективним церковним бюрократом.

Після обрання його шефа патріархом у 2009 році коло його обов'язків значно розширилося, але виникли й додаткові спокуси. Зокрема — взяти участь у внутрішньокремлівських інтригах. За що він врешті-решт і поплатився відставкою наприкінці 2015 року. На той час він уже перетворився на неформального лідера радикально-консервативної частини РПЦ і став, таким чином, протилежністю себе молодого. Як відбувався цей розворот? Після свого обрання на патріарха Кирил (Гундяєв) ідентифікував як одну з найбільших загроз для себе фундаменталістські кола всередині РПЦ. Хоча вони були невеликі за кількістю членів, але досить галасливі. На мою думку, він переоцінив їхній вплив і, як наслідок цього, занадто сфокусувався на них. Точніше, сфокусувався на них отця Всеволода Чапліна. Той почав системно — як він умів — займатися російськими православними фундаменталістами, аби зробити їх більш лояльними до патріарха. Але фундаменталісти в цьому змаганні ідей перемогли. Православний консервативний радикалізм буквально всмоктав в себе отця Всеволода і зробив провід Російської Церкви лояльним до себе, замість навпаки, що було початковою метою патріарха Кирила й отця Всеволода Чапліна.

Оскільки отець Всеволод, серед іншого, активно спілкувався з Кремлем, що входило до його службових обов'язків, він почав сіяти там перші зерна ідеології, яку ми тепер називаємо «російським світом». Він також відіграв важливу роль у формуванні цієї ідеології у свідомості патріарха Кирила. Але Чаплін не артикулював цю ідеологію системно, хоча міг би. І досі вона залишається розпливчастою. Він вирішив, що більш ефективним для просування цієї ідеології буде виразити її в коротких лозунгах, зрозумілих пересічному росіянинові, що не звик до системного мислення. Слід сказати, що цей шлях, запропонований отцем Всеволодом, виявився дуже ефективним з точки зору популяризації ідеології «російського світу» і працює до цього часу.

Я запропонував би відрізнити ідеологію від ідеологеми. Ідеології мають більш розвинуту структуру та являють собою системи поглядів. Ідеологеми — це короткі ідеологічні вислови, лозунги й окремі ідеї, які можуть бути вплетені у ширші ідеологічні системи, а можуть залишатися окремими мислєвірусами. Отець Всеволод, як у якійсь інтелектуальній лабораторії, виводив такі віруси. Деякі з них спричинили справжні епідемії. Наприклад, ще в січні 2014 року, під час Майдану, він закликав Кремль до інтервенції в Україну — коли це ще мало хто міг собі уявити. Також він одним із перших почав відкрито говорити про можливість

використання Росією ядерної зброї. Він перший артикулював мислевірус «священної війни». Спочатку це було зроблено для виправдання російської інтервенції в Сирію, але його послідовники почали застосовувати цей вислів вже до війни в Україні. Сам отець Всеволод не дожив до ескалації цієї війни в лютому 2022 року, хоча в останні роки свого життя робив усе можливе й неможливе, щоби її розпочати.

У давньому світі — спочатку грецькому, а потім греко-римському — існували дві основні категорії публічних інтелектуалів: філософи і ритори. Перші придумували ідеї, а другі їх популяризували. Приблизно у такий спосіб можна охарактеризувати інтелектуальний тандем протоієрея Всеволода Чапліна й патріарха Кирила (Гундяєва). Перший придумав значну кількість ідей, які лягли в основу ідеології «російського світу», а другий став їх ревним апостолом і проповідником.

Патріарх є харизматичною фігурою. Головна його харизма — це вміння переконувати людей. Ця харизма універсальна у тому сенсі, що він зрештою може переконати й себе в тому, що раніше зневажав й у що не міг повірити. Наприклад, він завжди зневажливо ставився до фундаменталістів. Коли ж він почав з ними заgravати — з метою маніпуляцій, — то врешті-решт, як і отець Всеволод Чаплін, опинився під їхнім впливом. Точніше, під впливом власних проповідей, розрахованих на радикалів. Так він сам радикалізувався.

Те саме трапилося і з ідеологією «російського світу». Спочатку, на мою думку, ця ідеологія була для нього лише інструментом, за допомогою якого він прагнув зманіпулювати своїми партнерами в політичному істеблішменті та в російському суспільстві. Він планував використовувати цей інструмент для того, щоб повернути Православній Церкві центральне місце в суспільному просторі Росії. У радянські часи цей простір було повністю секуляризовано, і він хотів його ресакралізувати. На його думку, сили самої релігії для цього було недостатньо. Потрібна була сила ідеології — тобто релігії, яка нагадувала би близький мільйонам пострадянських громадян комунізм, а по суті відтворювала б фашизм.

Сам так було синтезовано сучасну російську політичну релігію. Як впливає з її назви, вона містить потужний політичний елемент, тож релігією її навіть назвати складно. По суті, це секулярна ідеологія в оболонці, яка виглядає релігійною. Кирил спочатку проповідував цю релігію, не особливо в неї віруючи, але під впливом власної харизми переконувати врешті-решт став її зятим адептом. Він прийняв її всім серцем, і вона замінила йому релігію як таку — як і мільйонам інших росіян.

У промоції «російського світу» патріарх Кирил послуговується не лише власною харизмою, а й неабияким адміністративним апаратом. Він прагне для себе максимального політичного

авторитету, який, як він вірить, допоможе Церкві посісти гідне місце в сучасному суспільстві. У цьому він є вірним продовжувачем ідей і справ свого духовного наставника — митрополита Ленінградського і Новгородського Никодима (Ротова). Той також вірив у припустимість використання будь-яких політичних засобів задля просування інтересів Церкви. Його ставка в боротьбі за виживання Церкви в радянські часи була політичною. Так само політичною є ставка його учня, патріарха Кирила, який бореться вже не за виживання, а за процвітання Церкви.

На противагу до патріарха Кирила, інший високий ієрарх РПЦ, що просуває ідеологію «російського світу», митрополит Тихон (Шевкунов) апелює не до політичних, а більше духовних авторитетів — так званих «старців». Це при тому, що він має високі політичні зв'язки, включно з особистим доступом до Путіна. Тим не менш, його погляд на світ відрізняється від погляда Кирила. Він сформований різними теоріями змов, які рясно циркулюють у середовищі, що оточує фальшивих чи навіть справжніх старців. Згідно з цими теоріями, про які ми вже сказали коротко, таємничий глобальний захід, очолюваний Ватиканом, не може заспокоїтися, аж поки не знищить останній притулок неушкодженої істини на землі — уявну «святую Русь» та її православну віру. Саме через це, на думку Тихона, розпочалася війна в Україні.

Як на мене, його свідомість суголосна свідомості відомого старця Філофея, який жив у XV–XVI століттях у Псковській республіці, де зараз і міститься єпархія митрополита Тихона. Спільна риса обох, на моє припущення, полягає в апокаліптичності й маніпулюванні історією. Обидва, зокрема, свято вірять, що Москва є правонаступницею Константинополя — Третім Римом. Метою Філофея, коли він розвивав свою теорію «Третього Рима», було підсилити легітимність влади Московського князя Василя III. Тихон розвиває свої апокаліптичні теорії заради легітимізації режиму Володимира Путіна.

Незважаючи на всі розбіжності між Олександром Дугіним, протоієреєм Всеволодом Чапліним, патріархом Кирилом і митрополитом Тихоном, їх об'єднує апеляція не до раціонального, а до ірраціонального в «руській душі». Вони містифікатори історії і поточних подій.

Під впливом патріарха Кирила й митрополита Тихона усе більшій містифікації піддається й російський президент. Що складніше йому пояснити розпочату війну логічно — навіть самому собі — то більше він вдається до ірраціональних і квазітеологічних пояснень. Одне з них він озвучив під час виступу на стадіоні у Лужниках 22 лютого 2023 року: «Мы встречаемся с вами в преддверии Дня защитника отечества [який у Росії з радянських часів святкують 23 лютого — о. К.]. В этом словосочетании есть что-то мощное, огромное. Я бы сказал — мистическое и святое. Не даром одна из самых изведанных молитв начинается со слов “Отче наш”. Отче, отец. И в этом есть что-то близкое каждому человеку. Мы ведь говорим и родина-

мать. Речь идет о семье, о чем-то огромном, мощном и близком сердцу каждого человека».

Раціоналізатори війни

На тлі поступового, але невпинного впадання вищого керівництва Росії та РПЦ в нездорову містику і ірраціональність, є невелика група діячів, яких я назвав би раціоналізаторами війни. Це ті, хто намагається дати якісь раціональні пояснення, чому Росія розпочала агресію проти України. Їхнє завдання набагато складніше, ніж у згаданих вище ірраціоналізаторів, які вважають, що мають право поводитися із логікою як їм заманеться. Я би виокремив двох таких діячів: Олександра Щіпкова та протоієрея Владислава Ципіна.

У сімдесятих і вісімдесятих роках минулого століття Щіпков належав до групи антирадянських дисидентів, які, зокрема, виступали проти обмежень на право віросповідання у Радянському Союзі. Він сам був визначив три основні принципи цієї групи: християнство, свобода, антикомунізм. Після розпаду Радянського Союзу, у дев'яностих, Щіпков вивчав і намагався втілювати в післярадянських політичних реаліях проект християнської демократії. Він навіть захистив у 2000 році докторську дисертацію на цю тему. У двохтисячних роках він поступово увійшов до путінського політичного класу й перетворився на експерта, що цей клас обслуговує. Після відставки Всеволода Чапліна Щіпков поступово заповнив інтелектуальний вакуум, який вона була спричинила всередині Московській патріархії. Він став для патріарха Кирила новим головним «філософом».

Справді, він більш освічений і начитаний у політичних теоріях, ніж був покійний отець Всеволод. Його аргументи виглядають більш академічно. Проте це лише видимість. Я намагався проаналізувати його аргументи, але під науковоподібними фразами не зміг виявити чіткої та послідовної системи думок. Це своєрідна каша з фраз, які створюють ілюзію раціональності.

А проте Щіпков єдиний, хто принаймні намагається сформулювати ідеологію «російського світу» більш-менш систематично. Причому він ідентифікує її саме як ідеологію «російського світу». «Російський світ» — самоназва цієї ідеології. Щоб чіткіше її сформулювати, Щіпков відштовхується від «богослов'я Майдану» як того, що є для нього абсолютною антитезою. Він приписує це богослов'я насамперед мені і вважає його єрессю. Ось що він написав у статті «Дерусификация и теологическая война», яка була надрукована 13 травня 2022 року:

Отрицание Русского мира используется существующими внутри Церкви либерал-

православними групами, зв'язаними общою ідеологією. Одним із ключових пропагандистів русофобії являється Кирилл Говорун, сторонник українського націоналізму і автор концепції так званого майданного богослов'я. [...] Основна ідея майданної «теології» заключається в тому, що людина може врятуватися і отримати Царство Божє, займаючись політичною революційною діяльністю, а не прагнучи до духовного перетворення. [...] «Богослов'є майдана» стало в 2014 році однією із ідеологічних опор українського госперевороту і зіграло в нацифікації України визначену роль. [...] Чувство приналежності до Руського світу майданні богослови сьогодні виділяють як неконвенційну форму ідентичності, яку підлягає викорененню. Це почуття вони вважають головною мішенню своїх пропагандистських і ідеологічних атак. Проте всього деконструвати намагаються саме поняття «Руський світ», намагаючись дезорієнтувати носіїв руської ідентичності.

Власна ортодоксія Щіпкова — це богослов'я антимайдану. Проте, на мою думку, це радше просто антибогослов'я. Тому що власне богословських думок, окрім окремих кліше, у ньому мало. Значно більше ідеологем, одягнених у квазітеологічні та квазіраціональні шати.

Ще одним раціоналізатором богослов'я війни є протоієрей Владислав Ципін. Він, якщо так можна висловитися, придворний каноніст. У тому сенсі, що на нього покладають обґрунтування канонічних рішень Російської Православної Церкви. Зазвичай канони в цих рішеннях наводяться для проформи і ніяк на самі рішення не впливають. Отець Ципін і створює таку видимість канонічності — так само, як Щіпков створює видимість теологічності. Він за своїми переконаннями конформіст, тобто той, хто йде на будь-які компроміси з будь-якою владою, чи то церковною, чи світською. Інших переконань у нього, здається, немає.

Ще одним придворним каноністом є єпископ Звенигородський Савва (Тутунов). Він також конформіст, але, на відміну від отця Владислава Ципіна, з переконаннями. Я би охарактеризував його як романтичного Z-богослова. Він народився й навчався у Франції і значною мірою увібрав світогляд російської діаспори в цій країні. Цей світогляд ще з часів першої хвилі білої еміграції не передбачав для українців якогось місця в історії, яке відрізнялося б від російського. Тому Савву до ідеології «російського світу» привів не радянський, а російсько-імперський спадок. Його не змогла нейтралізувати навіть отримана в Парижі гарна освіта.

Старчество і його могиляники

Від імперських часів сучасне російське православ'я успадкувало так зване «старчество». Воно було надзвичайно популярним на противагу до офіціозу церкви, що стала частиною імперської бюрократичної машини. У тій церкві, затиснутій в обіймах держави, не вистачало свіжого повітря. Старчество стало його ковтком.

Вікно зі свіжим повітрям у затхлу імперську кімнату прочинилося з українських земель. Прочинив його полтавчанин Паїсій Величковський (1722–1794). Він, як бджола, збирав духовний нектар спочатку по українських і молдавських обителях, аж поки не прийшов на святу гору Афон. Там він очолив монашеську громаду, яка врешті-решт поселилася в Іллінському скиті. Так Паїсій став старцем в оригінальному сенсі цього слова — *γέρωντας*. В афонській традиції це слово має досить вузьке формальне значення очільника громади — зазвичай не такої великої, як монастир, яких на Афоні зараз двадцять. Там очільників називають ігуменами, *καθηγούμενος*, а очільників скитів — дікеями, *δικαίος*. «Старці», *γέρωντες*, відрізняються від тих і інших. Саме у такому сенсі старцем став Паїсій. При тому що він ще не був старцем в іншому сенсі, теж розповсюдженому на Афоні — літнього монаха. Коли він почав ставати старцем саме в такому сенсі, тобто входити у зрілі літа, то переїхав до історичної Молдавії, столицею якої були і залишаються Яси.

Там Паїсій стає, як би ми зараз сказали, амбасадором руху колівадів, що від середини 1750-х років швидко розповсюджувався на Афоні, а невдовзі й за його межами — здебільшого на Егейських островах. Цей рух був строкатий. Якась його частина бажала законсервувати існуючі літургійні традиції святої гори і, говорячи сучасною мовою, була досить фундаменталістською. Але існувала в цьому русі й творча частина, яка прагнула поділитися зі світом скарбами православного монашества. До цієї частини належав Паїсій. Його соратниками серед грецьких колівадів стали Коринфський єпископ на спокої Макарій Нотарас та надзвичайно ерудований молодий монах з Егейського острова Наксос Никодим Калівурцис, якого ми тепер знаємо як Святогорця.

Ця група однодумців прагнула духовного відродження серед простих людей через популяризацію ісихастських традицій минулого. Ісихазм у середні віки був елітним явищем. Передбачалося, що в нього може бути втаємничене лише вузьке коло обраних. Колівади ж вирішили зробити ісихазм доступним для кожного. Із цією метою Макарій позбирав по афонських бібліотеках рукописи з ісихастськими текстами. Зокрема відомо, що він використав кодекси Ватопедського монастиря 262 та 605. Із цих та інших рукописів він скопіював збірку, до якої увійшли монашеські тексти від IV до XV століття. У них ішлося про духовні практики, які в середньовіччі стали називатися ісихастськими. Далі Макарій передав цю

компіляцію Никодиму, який її відредагував, інколи спрощуючи давній текст і роблячи його більш доступним для пересічного читача, та написав передмову до кожного тексту. Цю збірку назвали «Філокалія», запозичивши назву з іншої збірки, яка була укладена аж у IV столітті каппадокійськими отцями. Туди, однак, входили не лише аскетичні, а й теологічні та екзегетичні уривки з творів одного лише богослова — Орігена, який жив у III столітті. У колівадів, як і у каппадокійців до них, була спільна мета популяризації знання, що доти залишалося малодоступним. Після того як Никодим закінчив роботу над упорядкуванням збірки, Макарій своїм коштом видав її у 1782 році у Венеції. Чому Венеція? Тому що тоді це був політичний центр, під владою якого перебувало багато територій по всьому Середземномор'ю, включно з православними землями теперішньої Греції. Із Венеції видання одразу й швидко могло дійти до читачів на всіх цих територіях і далеко за їхніми межами. Також у Венеції можна було відносно вільно друкувати будь-що, уникаючи папської цензури. Оскільки ця цензура у той час навряд чи схвалила б «Філокалію», Венеція була безпечним місцем, де друкувалося багато православних книжок.

Невдовзі після венеціанського видання «Філокалії» її примірники були надіслані до Молдавії — Паїсію. Той перейняв естафету щодо глобального розповсюдження знання про ісіхазм. Разом з іншими освіченими монахами у Нямецькому монастирі Паїсій переклав слов'янською те, що назвав «Добротолюбієм» — калькою з грецької назви. Далі цей текст переслали до Російської імперії. Синод Російської Церкви схвалив його видання у Москві, де він і вийшов друком у 1793 році.

Це видання мало великий вплив на формування монашеської традиції в Росії упродовж дев'ятнадцятого століття. За словами отця Георгія Флоровського, «в век душевной раздвоенности и разорванности проповедь духовного собирания и цельности получила особую значительность. Издание словено-русского "Добротолюбия" было событием не только в истории русского монашества, но и в истории русской культуры вообще. Это был сдвиг и толчок»³. Справді, наприклад, Серафим Саровський, який став центральною фігурою цієї монашеської традиції, не лише сам регулярно читав «Добротолюбіє», а й наполегливо рекомендував його своїм відвідувачам.

Найбільший вплив «Добротолюбіє» мало на формування Оптиного старчества. Оптина пустинь у Калузькій губернії по суті перетворилася на неформальний духовний центр російського православ'я — у якомусь сенсі альтернативу до Святішого Синоду в Санкт-Петербурзі. Афонсько-молдавсько-українська духовна традиція чимало сприяла цьому. Але вже тоді ми можемо спостерігати спроби перетворити цю традицію на імперський інструмент.

Візьмемо приклад єпископа Володимирського і Суздальського Феофана (Говорова), відомого

як Затворник (1815–1894). Він поцінував «Добротолюбіє» і навіть зробив його російський переклад. Щоправда, він значно відредагував початковий текст, видаливши звідти ризиковані, на його думку, уривки. Цей самий Феофан, як і практично всі російські єпископи того часу, мислив у імперському річищі. Поруч із примірником «Добротолюбія» на столі його затворницькій келії у Вишенському монастирі можна було побачити, наприклад, карти військових дій. Його непокоїть, що російська армія гальмує, а в російському суспільстві зростають антивійськові настрої. І от він ділиться своїм занепокоєнням із знайомим російським дипломатом Олександром Рачинським: «Слышно, что и в Питере и у вас в Москве не мало лиц, которые не благоволят к войне. [...] Это должно быть выродки какие-нибудь»⁴.

В іншому листі святитель Феофан пише: «Война многотрудна, много денег и жертв возмет. Потому нельзя не отчураться от нее, если окажется возможность. Но судя по тому, что войною можно взять побольше, чем предназначается без войны, [...] судя по тому, что ныне есть много благоприятствующих успеху моментов в течении дел; [...] судя по общему нашему воодушевлению, которое, кто знает, охватит ли нас с такою силою после когда-нибудь; — судя по всему этому я никак не удерживаюсь от желания войны»⁵. Або: «Война! Конечно, лучше бы без войны все уладить. Но если нет; то лучше война. Благослови Господи!»⁶.

Феофан припускає, що Бог може бути й проти російських військових намірів, але все одно вони важливіші за Божу волю: «Пусть даже неудачно будет, если Богу угодно посрамит нас; но мы и пред своею совестью, и пред историею будем оправданы, [...] что сделали свое дело достожджно. Напротив, если мы ничего прочного не доставим братьям, и воевать не станем, нам будет и пред собою стыдно, и пред другими, и пред историею, [...] и на том свете будет нас преследовать стыд и срам. Падет Россия без войны ниже, нежели как унизит ее неудача войны. Но ведь народа у нас достанет, и деньжонок пособиерем по грошику, и генералы найдутся. Чего же тут трусить?»⁷.

І щоб не залишалося сумнівів, яким духом керувався цей російський єпископ-аскет, іще одна фраза з його листа: «И со всем бы порешить турок-то не худо бы. Гадкий народ!»⁸.

Як на мене, це не що інше, як заклик до геноциду. До такого самого геноциду тепер закликає чимало послідовників Феофана серед єпископів та аскетів у Росії і Білорусі.

Філокалійний рух, який почався на території Османської імперії, в Російській імперії став однією з цеглинок, які використовували для будівництва імперської ідеології та культу війни, зокрема з Туреччиною і її західними союзниками. Культ старчества вже в післярадянські часи перетворився на частину неоімперської ідеології та культу війни — тепер вже з Україною та її

західними союзниками.

Мабуть, найбільш відомий сучасний російський «старець» — архімандрит Ілій (Ноздрін). Він народився 1932 року і навчався в Ленінградській духовній семінарії і академії. Тут його помітив і наблизив до себе митрополит Никодим (Ротов). Він постриг його у чернецтво та рукопоکлав у диякони та священники. Ілія можна сміливо вважати никодимовцем, хоча, на відміну від більшості інших никодимовців, він не став робити собі церковну кар'єру, а оселився у Псково-Печерському монастирі. У 1976 році Синод РПЦ відрядив його на Афон. У той час це було можливим лише за згодою радянської влади та з метою виконання місії, прямо не пов'язаних із монашеством. Коли почалося відродження Оптиної пустині, у 1989 році він повернувся до Росії і став духівником цього монастиря. Багато хто з тогочасних відвідувачів Оптини свідчив про справжнє духовне піднесення, що панувало тоді. Але закінчилося воно тим самим, чим і філокалістичне відродження у Росії XIX століття — внеском у розбудову імперії та в її загарбницькі війни. Одним із останніх примітних свідчень про таку деградацію духовного відродження стала поїздка оптинських монахів на Донбас. Про неї повідомив Військовий відділ Московського Патріархата такими словами: «По благословенію єпископа Іосифа (Королева), наместника Оптиной пустыни братия монастыря несёт свою духовную миссию в зоне Специальной военной операции. Молитвами святых старцев оптинских да помилует Господь Россию!»

Оптинські монахи приїздили молитовно підтримати російських окупантів на донецьку землю, де жив ще один відомий «старець» — Зосима (Сокур, 1944–2002). Не буду зараз повторювати його маячню про триєдиний народ та віру в «єдину, святую, соборну і апостольську церкву Московського патріархату». Не говоритиму також про його роль у легітимізації режиму Януковича. Цікавіша, на мою думку, деталь біографії, яку зазвичай оминають його життєписьці. Свою духовну освіту він отримав у Ленінградських духовних школах, де його, як перед тим Ноздріна, наблизив до себе митрополит Никодим (Ротов). Сокур став його іподияконом, а згодом митрополит постриг його в чернецтво й рукопоклав у диякони і священники. Так він, як і Ноздрін, став никодимовцем. Мені достеменно відомо — я на власні очі бачив відповідні документи в церковних архівах у Москві — що Савватій (таким було його чернече ім'я до великої схими) погодився був їхати представником РПЦ у Японії — як Ілій поїхав був російським представником на Афон. Це означало, що він був готовий співпрацювати з відповідними органами та виконувати зовсім не церковну місію.

Узагальнюючи, можна сказати, що післярадянське старчество, представлене такими фігурами, як архімандрити Ілій і Зосима, укорінене в минулому, де Церкву прискіпливо контролювала атеїстична держава. Держава дбала про видимість церковного життя, щоб ця видимість принципово відрізнялася від її сутності. Власне, це ми й бачимо у підтримці деякими

російськими «старцями» війни. Вони мають вигляд святих людей, але благословляють на вбивства і звірства. Це старці-людоїди. Вони остаточно дискредитували авторитет старчества як протипагі скомпроментованому церковному офіціозу.

Навіть тих старців, яких справді можна розглядати як взірць християнського життя і які не були скомпроментовані у радянський час, у путінській Росії намагаються мобілізувати на війну — вже посмертно. Тим самим їхні шанувальники стають могильниками їхньої пам'яті.

Один із найбільш яскравих прикладів таких могильників старчества — вже згаданий митрополит Тихон (Шевкунов), який є одним з головних надихачів ідеології «російського світу». Він є також великим шанувальником старця Іоана (Крест'янкіна, 1910–2006) і навіть просуває його канонізацію. Саме він привозив був Путіна, якого щойно обрали російським президентом у 2000 році, до отця Іоана. Після того візиту російські патріотичні ЗМІ почали писати про нього як про «старця, який благословив президента».

Імовірно, що сам Путін сприймає ці візити як щось на кшталт відвідин давніми правителями оракулів. У свідомості багатьох у Росії старці перетворилися на оракулів. За якоюсь іронією, Путін отримав від отця Іоана пророцтво, подібне до того, що почув був лідійський цар Кроїс від дельфійського оракула. Той попередив, що у війні з Персією Кроїс зруйнує велике царство. Цар інтерпретував ці слова як пророцтво про свою перемогу над Персією, але врешті-решт програв війну і був спалений Кіром на вогнищі. Він сам зруйнував своє велике царство, коли вирішив піти війною на Персію, і в цьому сенсі передбачення оракула справдилося. Щось подібне можна побачити й у історії зустрічі Путіна з отцем Іоаном Крест'янкіним. Патріотичні ЗМІ Росії повідомляють, що той сказав про Путіна так: «Дай Бог нашому теляти да волка съести». У їхній інтерпретації Путін стане проти Заходу (вовків) і врешті-решт переможе. Але ми бачимо, що все йде до іншої розв'язки: Путін зазіхнув на те, на що зазіхати не можна. Саме так і варто оцінити його спробу завоювати Україну. У цьому пророцтві, якщо воно справді було, вовки — це українці, які деруть боки нахабному теляти.

До авторитету старців, як справжніх, так і фальшивих, апелюють й інші проповідники З-православ'я. Наприклад, це регулярно роблять білоруський духівник протоієрей Андрій Лемешонок і професор Московської духовної академії Олексій Осіпов. Але вони, разом з митрополитом Тихоном, насправді повністю дискредитують інститут старчества. Унаслідок цієї війни в РПЦ, здається, не залишилося жодного духовного чи церковного авторитету, який не був би скомпроментований. Скомпроментовані душпастирство і капеланство, богослов'я і благодійність. Сам інститут патріаршества виявився не просто слабким, а первинні рухачем людиноненависницької ідеології, яка й привела Росію до війни. Тому, на моє переконання, цей інститут узагалі слід скасувати, як це колись зробив був Петро Романов. Щодо інших

церковних інститутів, які скасувати неможливо — їх доведеться довго і нудно перебудовувати, вичищаючи з них бруд Z-ідеології.

КИРИЛО ГОВОРУН

3 ВЕРЕСНЯ 2023

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**

Примітки

1. Див., наприклад, його статтю «Perplexità e confusioni» у газеті Popolo Nuovo, номер 27 від 8 липня 1923 року.
2. Dorothee Sölle. *Gesammelte Werke*, Band 5. Herausgegeben von Ursula Baltz-Otto & Fulbert Steffensky. Freiburg im Breisgau: Herder, 305.
3. Пути русского богословия, Париж, 1983, 126.
4. Лист Ричинському від 15 грудня 1876 р. За виданнями: «Три письма преосвящ. Феофана по восточному вопросу», Православное обозрение, 1877. — Т. 1. — №3. — С. 602-609; також Три письма преосвящ. Феофана по восточному вопросу. — [М.]: Унив. тип. (М. Катков), 1877.
5. Лист Ричинському від 8 січня 1877 р. Там само.
6. Лист Ричинському від 1 листопада 1876 р. Там само.
7. Лист Ричинському від 8 січня 1877 р. Там само.
8. Лист Ричинському від 1 листопада 1876 р. Там само.